

**1937ԻՆ ԹՈՒՐԳԻՈՅ ՏՐՈՒԱԾ
ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ
ԳԱՂՏՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՄԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ**
ԶԱԻՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

1980ին Պէյրուսի Շիրազ ամսագրին մէջ «Հայ սփիւռքը (1921-1979)» խորագրով մեր ընդհանուր ակնարկին մէջ¹ ի միջի այլոց նշած էինք թէ 1930ականներուն պառակտուած էր Հայ սփիւռքը, խորհրդային Հայաստանի մէջ կը կիրարկուէին պերիական անարգ ոճիրները, մինչ աշխարհ կը գտնուէր քաղաքական մտահոգիչ վիճակի մը մէջ: Ապա կ'աւելցնէինք. «առժամաբար, Հայ սփիւռքի տհաճ մթնոլորտին մէջ, մոռցուած էր Հայոց ազգային դատը, բայց արթուն էր թուրքը»՝ գոհանալով միակ օրինակով մը, որ լաւագոյնս կը դրսեւորէր թրքական պետութեան զգոնութիւնը²:

Մեր ընդհանուր ակնարկին մէջ կը նշէինք թէ 2 Նոյեմբեր 1937ին Լոնտոնի թրքական դեսպանատունէն Հիքմէթ Անլի անգլիական իշխանութիւններէն տեղեկութիւններ կը խնդրէր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀԾԴ), Ռուսմանիոյ Հայոց առաջնորդ Յուսիկ արք. Զօհրապեանի Մեծն Բրիտանիա կատարած այցելութեան եւ այլ յարակից հարցերով: Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան (Փորէյն օֆիս) խնդրանքով բրիտանական ներքին գործոց նախարարութիւնը (Հոմ օֆիս) Լոնտոնի ոստիկանութեան միջոցաւ տեղեկութիւններ կը քաղէր թուրքիոյ դեսպանատան գոհացում տալու համար: Գաղտնի տեղեկագիրը կը պատրաստուէր Լոնտոնի ոստիկանութեան կողմէ, եւ յատուկ նկատառումներով բրիտանական հպատակութիւն ստացած կարգ մը Հայ անուններուն եւ հասցէներուն, ապա քանի մը այլ տեղեկութիւններու Փորէյն օֆիսին կողմէ ֆնջուելէն ետք, կը տրուէր Հիքմէթ Անլիի, որ «չատ երախտապարտ կը մնար»³:

Քաջալերուած թուրքիոյ բարեկամ Մեծն Բրիտանիոյ ցուցաբերած վերոնշեալ գործակցութենէն՝ թուրքիոյ դեսպանատունը 28 Դեկտեմբեր 1937ին կը հետաքրքրուէր թէ որեւէ տեղեկութիւն ունէ՞ր Մեծն Բրիտանիան, հայերու կապակցութեան Revolt in the desert շարժանկարային ֆիլմին մասին:

Շիրազի վերոնշեալ մեր յօդուածին մէջ այս օրինակի յիշատակումէն ետք, տուած էինք Փորէյն օֆիսի այս հարցի մասին այդ օրուայ ատենագրութեան աննպաստ արձանագրութիւնը խնդրոյ առարկայ կուսակցութեան մասին:

Արդ, Չևրդ դարու սեմին, լուկ հայ պատմագրութեան համար, իրեն ար-
խիւային վաւերացութիւն, ստորեւ ամբողջութեամբ եւ ապա թարգմանաբար
կու տանք Մեծն Բրիտանիոյ ոստիկանութեան պատրաստած նշուած գաղտնի
տեղեկագիրը Հ.Յ.Դ.ի եւ հայոց հետ աղերս ունեցող հարցերու մասին, եւ այս՝
առաջին անգամ: Յետագային Լոնտոնի Հ.Յ.Դ. շրջանակէն, նախկին իրաքա-
հայ, Տիգրան Տիգրանեան, իր Անգլիա եւ Հայերը գիրքին մէջ, լոյս տեսած Ե-
րեւանի «Միքայէլ Վարանդեան հայ-կանադական համատեղ ընկերութիւն»
հրատարակչատան կողմէ 1994ին, «իրենց ազգակիցները սպանելէ զատ ...»
խորագրին տակ, էջ 58-63ի վրայ, ոչ բառացի թարգմանութեամբ կու տայ ոս-
տիկանական տեղեկագրին մէկ մասը միայն՝ մինչեւ տեղեկագրին այն պար-
բերութիւնը, ուր կ'ըսուի՝ «հակիրճ կերպով դաշնակները ահաբեկիչներ են ո-
րոնք կ'ընդդիմանան սովետական իշխանութեան եւ հայերու վրայ թրքական
ազդեցութեան»: Տիգրանեան տեղեկագրին մէկ մասին մատուցման կողքին
կու տայ նաեւ իր տեսանկիւնէն մեկնաբանութիւններ:

Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան անկումէն ու իւ. Հայաստանի հաս-
տատումէն ետք դաշնակիցները անարգ հաշուեյարդարի ենթարկեցին հայոց
հողային հարցը Լոզանի դաշնագրով, ուր յիշատակուած իսկ չէր Հայաստան
բառը: Մուսթաֆա Քեմալի կառավարութիւնը ոչ միայն Թուրքիոյ ներսերը
գոյատեւող հայկական հաւաքականութիւնները տեղահան ըրաւ, յատկապէս
1929-30ականներուն⁵, այլ պոլսահայութիւնն ալ ամէն կերպ ապաքաղաքակա-
նացնելով ճնշելէ զատ, աշայուրջ կը հետեւէր Մեծ Եղեռնին, Կիլիկիոյ պար-
պումին ու Իզմիրի Աղէտին (1922) հետեւանքով ստեղծուած հայ սփիւռքին ու
անոր քաղաքական ու այլ գործունէութիւններուն, հակառակ որ այդ օրերու
հայ սփիւռքը յարաբերաբար տկար էր, դեռ կազմակերպման հունի մէջ էր ու
կը դիմագրաւէր այլազան հարցեր:

Արդարեւ, 1930ականները, որուն ընթացքին է որ անգլիական ոստիկա-
նութեան տեղեկագիրը պատրաստուած է, դառն ժամանակաշրջան մըն են ի-
րենց ընդհանրութեան մէջ, ըլլա՛յ իւ. Հայաստանի եւ ըլլա՛յ հայ սփիւռքի
պատմութեան մէջ:

Թէեւ իւ. Հայաստան 1936ի «Ստալինեան» կոչուած համամիութենական
նոր սահմանադրութեամբ անջատ պետական միաւոր եղած էր այն ժամանակ
տասնմէկ հանրապետութիւններէ բաղկացած Խորհրդային Միութեան մէջ,
կոմունիստական կուսակցութեան առաջնորդ Իոսիֆ Ստալինի, անոր հաւա-
տարիւմ Լաւրենտի Պերիայի ու իրենց կամակատար գործակիցներու արիւնա-
լի մաքրագործումները աւեր գործած էին, վերջ դնելով Աղասի Խանջեանի իւ.
Հայաստանի կոմկուսի առաջին քարտուղար եղած ժամանակաշրջանի (1930-
36) յարաբերաբար բարօր շրջանին:

Հայ սփիւռքի մէջ ներկուսակցական պայքարները, երբեմն նոյն կուսակ-
ցութենէն ներս անջատողական շարժումները իրենց զագաթնակէտին հասած
էին համաշխարհային երկրորդ պատերազմին նախորդող ժամանակաշրջա-
նին: Ամերիկահայոց առաջնորդ Ղեւոնդ արք. Դուրեանի սպանութիւնը, Գա-
րեգին Նժդեհի գլխաւորած ցեղակրօն շարժումը, եռագոյն դրօշակի շուրջ

պաշարը, զանազան հայ գաղութներու մէջ (Ֆրանսա, Յունաստան, Պուլկարիա, Եգիպտոս, Սուրիա եւ Լիբանան) այլազան ներհայկական միջադէպեր, Ալեքսանտրէթի սանձաքի հարցը, եւր. 1930ականներու հայկական կեանքին գլխաւոր երեւոյթներէն էին սփիւռքի մէջ: Հակառակ հայ սփիւռքի պառակտուած վիճակին, արթուն էր թուրք պետութիւնը՝ իր պետական միջոցներով եւ «գող սիրտը դող» հոգեբանութեամբ, քանի բռնագրաւած էր հայապատկան հողեր՝ Զարդի ու տեղահանութեան միջոցաւ:

Այսպէս, Մեծն Բրիտանիոյ մօտ Լոնտոնի թրքական դեսպանատան առաջին քարտուղար Հիքմէթ Անի 12 Նոյեմբերին Փորէյն օֆիսէն կը խնդրէր տեղեկութիւններ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ռումանիոյ հայոց առաջնորդ Յուսիկ արք. Զօհրապեանի եւ Մ. Կամպերեանի մասին, որ կապի մէջ էր - ըստ իրենց - ՀԵԴի հետ, ինչպէս նաեւ Անգլեհայկական Բարեկամութեան Ընկերակցութեան մասին: Նկատելով թուրքիոյ հետ Մեծն Բրիտանիոյ բարեկամական յարաբերութիւնները, զարմանալի պէտք չէ թուի Փորէյն օֆիսի գործակցութիւնը հոմ օֆիսի ճամբով եւ Լոնտոնի քաղաքային ոստիկանութեան միջոցաւ: Ոստիկանութիւնը իր գաղտնի տեղեկագիրը կը պատրաստէ՝ հետազօտութիւններէ ետք, 9 Դեկտեմբեր 1937ին, իսկ հոմ օֆիսը զայն Փորէյն օֆիսին կը փոխանցէ 23 Դեկտեմբեր 1937 թուակիր նամակով:

Փորէյն օֆիսի 28 Դեկտեմբեր 1937 թուակիր ատենագրութեան մէջ՝ թուրք պետութեան մտավախութիւնը ցոլացնող տեղեկութիւններ խնդրելուն թերեւս իրեւ զարմանք, գրուած է. «Իրենց ազգակիցները սպաննելէն զատ ուրիշ ոչինչ կայ որ դաշնակները կրնան ընել աշխարհի իրաց ներկայ կացութեան մէջ եւ չեն խորհիր թէ ո՛չ մենք, ո՛չ ալ թուրքերը պէտք է շատ մտահոգ լինք իրենց մասին»⁶:

Վերի պարբերութեան յաջորդած էին 30 Դեկտեմբեր 1937ին յայտնապէս աւելի բարձրաստիճան պաշտօնատարի մը կողմէ հետեւեալ խորհուրդները: Երկու կէտի շուրջ զգուշ ըլլալու էին.-

ա- Իրենց միտքը պահելու էին թէ Մեծն Բրիտանիոյ մէջ հայկական «դատը» (Վալերտումը Փորէյն օֆիսի) անցեալին ունէր վճռական ախտեաններ եւ երբեք յարմար պիտի չըլլար, առաջին՝ քայլ մը առնել որ նեղացուցիչ հարցեր ստեղծէր քաղաքական գաղթականներու մասին,

բ- Այնպէս երեւնային որ որեւէ (նոյնիսկ քաղաքացիացուած) բրիտանական հպատակի հանդէպ անարդար չէին վարուեր⁷:

Փորէյն օֆիսի մէջ պետական ենթաքարտուղար (այսինքն՝ արտաքին գործոց փոխ-նախարար) Անթոնի Իտընին կը հասնէր Լոնտոնի ոստիկանութեան տեղեկագիրը եւ բարեփոխումներու ու կրճատումներու կ'ենթարկուէր: Յատկապէս կը ջնջուէին բրիտանական հպատակ հայերու անուններն ու հասցէները ու բրիտանական Փորէյն օֆիսի մտածումով թուրքերուն տրուելիք տեղեկագրին մէջ այլ անյարմար տեղեկութիւններ:

Մենք յաջորդաբար կու տանք հոմ օֆիսի նամակը ուղղուած Փորէյն օֆիսի պետական ենթաքարտուղարին, ինչպէս եւ Լոնտոնի քաղաքային ոստիկանութեան մասնաւոր ճիւղին (special branch) պատրաստած տեղեկագիրը՝ այն-

պէս ինչպէս պետական ենթաքարտուղարին փոխանցուած էր: Այլ տառատեսակով եւ յատուկ փակագիծերով կը նշենք Ֆորէյն օֆիսի կատարած կրճատումներն ու սրբագրութիւնները: Տեղեկագրին մէջ գլխագիր տրուած յատուկ անունները Լոնտոնի ոստիկանութեան կողմէ են: Եթէ անուններ սխալ նշուած են, ծանօթագրութիւններով սրբագրած ենք՝ անփոփոխ պահելով տեղեկագիրը:

Տեղեկագիրը հետաքրքրութիւն կը գգենու ոչ այնքան իր բովանդակութեան, որքան՝ Թուրքիոյ՝ Հայկական «հետաքրքրութիւններու» ծիրին, բրիտանական պատկան մարմիններու կողմէ Թուրքիոյ խնդրանքին փութաջան ընդառաջելուն եւ Հայկական հարցերու առնչութեամբ՝ տեղեկագրին ընդհանուր ոգիին:

Տեղեկագիրը, որ ոչ-մասնագիտական ոստիկանական հետախուզութեան արդիւնք՝ տեղեկատուական ընթացիկ տեղեկագիր մըն է, աւելի նկարագրական քան՝ խորքային ու վերլուծական, կու տանք առանց մեկնաբանութեան, իբր վաւերացումով:

Վաւերացումները տալէ առաջ, նշենք թէ Ֆորէյն օֆիսը այս հարցի թղթածրարը փակելէ առաջ գրած է. «կարգ մը փոփոխութիւններէ ետք տեղեկագիրը տրուած է Թուրքերուն: Պըն. Անլին շատ երախտապարտ եղաւ»⁸:

Ստորեւ վաւերացումները եւ անոնց հայերէն թարգմանութիւնը.⁹

PUBLIC RECORD OFFICE

Հ.Օ. 371/208-64

98/7

- NOT TO BE REPRODUCED PHOTOGRAPHICALLY WITHOUT PERMISSION

137

HOME OFFICE,
WHITEHALL.

Any communication on the subject of this letter should be addressed to:-

THE UNDER SECRETARY OF STATE,
HOME OFFICE,
LONDON, S.W.1.

and the following number quoted:-

805469.

23rd December, 1937.

Sir,

With reference to your letter of the 12th November (E.6451/466/44) requesting information on behalf of the Turkish Government in regard to an international Armenian secret society known as the "Dashnak", I am directed by Secretary Sir Samuel Hoare to send you, for the information of Mr. Secretary Eden, the enclosed copy of a report which has been furnished by the Commissioner of Police of the Metropolis, together with the book and photographs referred to therein.

I am,

Any communication on the
subject of this letter should be
addressed to:-
THE UNDER SECRETARY OF STATE,
HOME OFFICE,
LONDON, S.W.1.
and the following number quoted:-
805469.

HOME OFFICE,
WHITEHALL.

23rd December, 1937.

E-7557

Sir,

With reference to your letter of the 12th November (E.6451/466/44) requesting information on behalf of the Turkish Government in regard to an international Armenian secret society known as the "Dashnak", I am directed by Secretary Sir Samuel Hoare to send you, for the information of Mr. Secretary Eden, the enclosed copy of a report which has been furnished by the Commissioner of Police of the Metropolis, together with the book and photographs referred to therein.

I am,
Sir,
Your obedient Servant,
/signature/

The Under Secretary of State,
FOREIGN OFFICE.

Այս նամակին նիւթին վերաբերեալ
որեւէ հաղորդակցութիւն պէտք է հասցեագրուի՝
ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՆԹԱՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻՆ
ՀՈՄ ՕՖԻՍ

ՀՈՄ ՕՖԻՍ
ՌԻԱՅԹ ՀՈՒ

LONDON, S.W. 1

Եւ հետեւեալ թիւը մէջըրուի
805469

23 Դեկտեմբեր, 1937

Տիար,

Ակնարկելով ձեր 12 Նոյեմբեր նամակին (E. 6451/466/44), որ ի դիմաց
թրքական կառավարութեան տեղեկութիւններ կը խնդրէր միջազգային հայ-
կական իբր «Դաշնակ» ծանօթ գաղտնի ընկերութեան մը վերաբերեալ, ինծի
հրահանգուած է քարտուղար Սըր Սամուէլ Հորի կողմէ, ձեզի ղրկել՝ Պրն.
քարտուղար Իտընի տեղեկութեան համար, ներփակ օրինակը տեղեկագրի մը
որ տրամադրուած է մայրաքաղաքի ոստիկանութեան կոմիսարին կողմէ՝ մէ-
ջը նշուած գիրքին եւ լրսանկարներուն հետ միատեղ:

Ես եմ,

Տիար,

Զեր ամէնահնազանդ Մառան
(ստորագրութիւն)

Պետական Ենթաքարտուղար
ՖՈՐԷՅՆ ՕՖԻՍ

[METROPOLITAN POLICE. 138]

Special Report

SUBJECT

DASHNAK

Armenian

Society -

Enquiry for

The Turkish

Government.

Reference to

Papers.

320/???/204

SPECIAL BRANCH,
Metropolitan
Police,

Scotland

House,

9th day of DECEMBER, 1937.

With reference to the request by Mr. Hikmet ANLI, First Minister of the Turkish Embassy, London, for information regarding:-

- (a) A proposed meeting in London of the Armenian Society known as 'Dashnak',
- (b) An Armenian bishop in Roumania named Husik ZUPRAPYAN, said to be coming to England to take a leading part in this meeting with money collected for 'Dashnak' in Roumania,
- (c) Mr. GAMBERRYAN, said to be in close touch with 'Dashnak', and
- (d) The Anglo-Armenian Friendship Society:-]

[Enquiries by the Turkish Embassy regarding Armenian activities]

(a) "DASHNAGTZOUTUNE", is the Armenian equivalent for the word 'Federation' and this Society is generally known as The Armenian Revolutionary Federation, DASHNAK or DASHNAG. It was founded in 1890 by Armenian intellectuals with leanings toward Russian nihilism, and at a convention of the Federation held in 1892 in Cairo, the programme was based on the general principle that "The purpose of the Armenian Revolutionary Federation is to achieve political and economic freedom in Turkish Armenia by means of revolution". The last DASHNAG convention was held in Paris in 1933, when it was decided to create a Secret Supreme Council with headquarters known only to the members of the Council, (this secret headquarters is believed to be in Geneva, Switzerland), and a Central Bureau for open propaganda, which is now generally said to be established in Cairo.

Mikael VARANDIAN, (Member of the Inner Council of Dashnag), wrote 'A History of the Armenian Revolutionary Federation', which was published in Paris in 1932. It is in Armenian and copy is submitted with this report as it may be of interest to the Turkish Government. [The book has been obtained through a delicate contact in Paris and] there is no record of a translation in French or English.

The official Dashnag newspaper is "HOUSAPER," published in Cairo, but there are also various Armenian newspapers published throughout the world, some in Armenian and others in English, which reflect the opinions of, and are greatly influenced by, DASHNAG.

General James G. HARBORD, American Commissioner, reporting on the Caucasus for the Peace Conference in 1919, gave considerable study to DASHNAG and wrote that it was 'highly organised with agents everywhere who play a dominant part in Armenian national life'; and in fact at the present time, DASHNAG is well organised in America, Egypt and Syria, and particularly so in France in Paris, Lyons and Marseilles. But there is

little organisation in England, chiefly because the Armenian community in this country is small, being concentrated in London and Manchester.

[In London, and probably in England, the chief Dashnag agent is believed to be Jirain [sic] MISSAKIAN, born 28th April, 1899, Constantinople, originally an Armenian, now a naturalised British subject, (vide Home Office 598552), holding British passport No. 151510, issued 14th August, 1933; engaged as an agent for Eastern Trades Limited, 15, New Street, Bishopsgate, E.C., certificate No. 286914, issued 11th April, 1934, merchants, dealing chiefly in carpets.]

[MISSAKIAN resides at Flat No. 2, Bedford House, 393, Clapham Road, London, S.W. 9., regularly visits Paris on behalf of his firm, and also has a brother living there who edits and publishes "HARATCH", an Armenian daily newspaper, which is dominated by Dashnag opinion, and to which MISSAKIAN is a regular contributor.]

[Nevertheless,] The most careful enquiries have failed to show that [MISSAKIAN [name replaced with: the Dashnag organisation] is preparing for a big meeting in London, [although it has been established that he has only just returned from Paris and regularly receives correspondence from abroad directing him to maintain contacts with Armenians in England and outlining the principles of Armenian propaganda which he is directed to in carry-on in this country.]

[Briefly, the DASHNAGS are terrorists opposed to Soviet rule and Turkish influence over Armenians. They seek to establish a republic of Armenia of either these great powers. But because the Armenian republic is now part of the Soviet Union, and Turkey is friendly with the Soviet in foreign affairs, the Armenians outside these two countries are in something of a cleft-stick; and in order to avoid any stigma being attached to the Armenians living in the Soviet Union or Turkish territory there is little attempt to criticise either of these two countries by [non-Dashnak] Armenians living in other parts of the world, but the DASHNAGS are persistent in their criticism – which is generally most bitter of both the Soviet Union and Turkey.]

[This background illustrates the position of the Armenian Church in regard to the Armenian community in the Soviet Union and Armenian communities in other parts of the world; for the Armenian Church does not engage in any criticism of the Soviet Union as it is considered that to do so would immediately lead to grave charges against the Armenians living under Soviet rule. (Many Armenians have been involved in the 'purges' that have taken place recently in the Soviet Union.)]

[For this reason,] The DASHNAGS are generally bitter enemies of the leading figures of the Armenian Church, and the attitude and methods adopted by DASHNAG toward the Armenian Church are most clearly illustrated in the circumstances that led to the death of Archbishop Leon TOURIAN in New York.

Archbishop TOURIAN, a naturalized British subject at the time of his death, was Armenian bishop in Manchester for eight years and subsequently became Armenian Archbishop in New York. He was the subject of a bitter Dashnag controversy during 1933, and HAIRENIK, a leading Dashnag newspaper published in Boston, America, called on 'loyal Armenians' to 'punish' the Archbishop. On 3rd August, 1933, at Westboro, Massachusetts, he was assaulted by several young DASHNAGS, and on 24th December, 1933, at the beginning of the of a service as he was approaching the altar of the Holy Cross Armenian Church of New York, he was stabbed to death. Seven persons

were arrested and they all proudly announced themselves to be DASHNAGS. Two were subsequently convicted of murder, while five were convicted 'with being concerned'; and some of these men are due for release within a short time.

At a memorial service held in New York in January, 1934, the DASHNAGS caused grave disorder which had to be quelled by the police. There have been several other outrages committed by DASHNAGS in various parts of the world, and the organisation is considered to be as ruthless as the now extinct Italian Mafia society, in their methods of 'blood revenge'.

For these reasons it seems unlikely that an Armenian Archbishop is coming from Roumania to London to address a meeting of DASHNAGS.

(b) The Armenian Archbishop in Roumania, who is probably identical with Archbishop Husik ZUPRAPYAN referred to in the correspondence, is Husik ZOHRABIAN or ZOBRABIAN; he is a very old man and does not speak English. He visited England in July, 1937, remained here until late in August, 1937, and attended the Second World Conference on Faith and Order held in the Assembly Hall of the Church of Scotland, Edinburgh, from 3rd August, till 18th August, 1937; but he is not expected to return to England in the near future and it is not known that he has made any plans to return here at all.

From enquiries [I am given to understand] [phrase replaced with: it seems] that Archbishop ZOHRABIAN was at one time friendly to, and by some persons said to be a member of, DASHNAG; but five or seven years ago - when the Dashnag group in Roumania sought to get control of the Armenian Church funds in Roumania - the Archbishop quarrelled with them and since then he has been the subject of bitter criticism that amounts to a campaign of calumny in Armenian newspapers influenced or dominated by DASHNAG and published in various parts of the world.

It has been suggested [to me - in complete good faith -] that Archbishop ZOHRABIAN is in actual danger of being assassinated in the manner that Archbishop Leon TOURIAN was assassinated in New York, simply because he has opposed DASHNAG.

[I attach a photograph which has been reproduced from a group photograph taken at the Edinburgh Conference on Faith and Order. The bearded man is the Armenian Archbishop ZOHRABIAN of Roumania, and the dark skinned man is Bishop M. INDJEIAN of the Armenian Church, Manchester, who came to London in August, 1937, met Archbishop ZOHRABIAN at Euston station and travelled with him Edinburgh.]

[Careful enquiry has been made at the leading photograph agencies and newspaper offices in London in an effort to obtain a better photograph of Archbishop ZOHRABIAN, but without success. It might be possible to obtain an individual photograph from the offices of THE SCOTSMAN, Edinburgh, although they did not publish any separate photograph of him in the course of the reports which appeared in their columns during the fortnight of the Conference.]

(c) The man referred to as 'M. GAMBERRYAN' is probably identical with Hovannes KAMBERIAN of 6, Ladybarn Crescent, Fallowfield, Manchester, trading as Kamberian and Company Limited, 21, Chorlton Street, Manchester, shipping merchants, dealing in greys, yarns and prints and having their principal markets at Black Sea ports and in the Balkans. [Mr. KAMBERIAN is at present in Roumania visiting his daughter who is married to an Armenian who lives there.]

KAMBERIAN is well known in the Manchester district, he has been living there for more than thirty years, and [while it has not been possible to make any direct enquiry as to his character -] from business circles it is learned that he is highly regarded, looked upon as a 'devout worshipper' in the Armenian Church, and considered to be doing a good trade. He is the leader of the Armenian Young Men's Club in Manchester and is also considered to be the chief layman of the Armenian community in that district.

He may be a DASHNAG, but his close association with the Armenian Church belies it and would tend to anger the DASHNAGS against him.

(d) As far as it has been possible to establish, the ANGLO-ARMENIAN FRIENDSHIP SOCIETY ceased to function in 1923. It was originally formed in 1878 when England signed the Cyprus Convention with Turkey and it was designed to create good feeling in English cultural and political circles on behalf of Armenia and Armenians. When the Sèvres Treaty was concluded between the Allied Powers and Associated Powers and Turkey on 10th August, 1920, (this treaty was not ratified), Turkey agreed to recognise Armenia as a 'Free and Independent State'; and then the Dashnag Party became the Government of Armenia. Within a short time the representative of the Armenian Government (Dashnags), entered into an agreement with Turkey at Alexandropol, but soon after this the Armenian Republic of Ecrivan¹⁰ was conquered by the Russians and became part of Soviet territory, as it still is.

Then followed The Lausanne Conference leading to the Lausanne Treaty of 1923, which acknowledged Armenia to be part of the Soviet Union.

At the time of the Sèvres Treaty of 1920, Viscount Cecil of Chelwood, was chairman; Mr. Walter Elliot, now Secretary of State for Scottish Affairs, and the late Bishop Gore, were leading members of the ANGLO-ARMENIAN FRIENDSHIP SOCIETY, which about that time changed its name to the ANGLO-ARMENIAN COMMITTEE. Following the results of the Lausanne Conference, it was decided to disband the Committee because there was no further work for it to do.

At the present time, so far as London is concerned, the only active Armenian organisation appears to be THE ARMENIAN CLUB, [of which Ardashes Minas KHACHADOURIAN, a British subject of Armenian extraction, residing at 33D, Regents Park Road, N.W., proprietor of a small printing business, THE APOLLO PRESS, 18, Red Lion Passage, Red Lion Square, W.C. 1., (subject of Special Branch files Nos. 301/M.P/1224 and 320/G.E.N/228); and Mr. B. GUMUCHDJIAN, 15, Portinscale Road, London, S.W. 15., are the leading personalities.]

This club meets on occasions at De Vere Hotel, High Street, Kensington, London, W. 8., to hold dinners and dances. Their last function was held at the hotel on 1st September, 1937, when about sixty persons attended to honour the guest of the evening, Mr. Mamoulian, the well-known cinema and theatrical producer, who is of Armenian extraction. The Club also holds dances at Kensington Town Hall, and arranges children's parties at Christmastime.

Apart from these social functions, the objects of the Club are to keep alive the Armenian language, to organise Armenians in London, and to teach children of Armenian extraction the history of their race. [The leaders also hope to establish a permanent headquarters for Armenians in London. At present approximately £400-0-0 has been collected or promised for his purpose and efforts are being made to obtain

help from the Carnegie Trust for the purpose of building up a library of Armenian literature in London.]

So far as it has been possible to establish by enquiry in London, there is no Armenian newspaper published in England at the present time, although for several years a monthly periodical called MASSIS was published [from London by Arshak Safar SAFRASTIAN, an Armenian, born 13th September, 1886, Van, Turkey, now a naturalised British subject, (vide Home Office file No. 449178), residing at 18, Eton Villas, London, N.W. 3.; but MASSIS ceased publication in January, 1937, owing to lack of support.] It was chiefly designed to inform Armenians living in English speaking countries of the scholarship and culture of the Armenian Republic in the Soviet Union and the various Armenian communities throughout the world. (Copies attached).

The Armenian (Lord Mayor's) Fund, 20, Gordon Square, London, W.C. 1., is chiefly concerned in working within the Save the Children Fund of the same address; and The Friends of Armenia, 47, Victoria Street, London, S.W. 1., is a charity organisation established by Quakers to assist Armenians, but it restricts its activities to Syria. [These two organisations appear to be free from political influence.]

[In making enquiries into these matters I have been assisted by P.C. S. TOOGOOD.]

Arthur Cain
Sergeant.

Submitted. (signature/illegible)
Inspector.

(signature/illegible)
SUPERINTENDENT.

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
ՄԱՍՆԱԲՈՐ ԴԻՐՂ

Յատուկ Տեղեկագիր

Քաղաքային Ոստիկանություն,
Արթուրյան Հատուկ

ՆԻԹ՝ ԴԱՇՆԱԿ

Հայկական

Ընկերակցություն

Հետազոտություն

Թղթական

ստացման կնիք

Կառավարության

15 Դեկտեմբեր 1937

9րդ օրը Դեկտեմբերի, 1937.

Համար

Այնպիսով Լոնտոնի քրեական դեպարտամենտի Առաջին Բարտոլոմայ Դրոն. Հիքմեթ ԱՆԼԻԻ խնդրանքին, որ տեղեկություններ կ'ուզե [հետեւեալ հարցերուն] վերաբերեալ.-

(ա) Իբրեւ «Դաշնակ»[ցութիւն] ծանօթ հայկական ընկերակցութեան Լոնտոնի մէջ առաջադրած ժողով մը:

(բ) Ռումանիոյ մէջ հայ եպիսկոպոս մը՝ Յուսիկ ՉՈՒԲՐԱԲԵՄՆ¹¹ անունով, [որուն համար] ըստած է թէ Անգլիա կու գայ առաջնորդող դեր մը առնելու այս ժողովին մէջ, Ռումանիոյ մէջ «Դաշնակ»[ցութեան] համար հաւաքուած դրամով:

(գ) Պրն. ԿԱՄՊԵՐԲԵՄՆ, [որուն համար] ըստած է թէ «Դաշնակ»[ցութեան] հետ մօտիկ կապի մէջ է, եւ

(դ) Անգլեւիայական Բարեկամութեան Ընկերակցութիւնը:]

[Հայկական Գործունէութիւններու Վերաբերեալ Հետազօտութիւն
Թրքական Դեսպանատան Համար]

(ա) **ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆ**, հայկական համագործն է Federation բառին. եւ այս ընկերակցութիւնը ընդհանրապէս ծանօթ է որպէս Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը **ԴԱՇՆԱԿ** կամ **ԴԱՇՆԱԿ**: Հիմնուած է 1890ին ուսական նի՛հիլիզմի հակումներ ունեցող հայ մտաւորականներու կողմէ, իսկ Դաշնակցութեան 1892ին Գահիրէի մէջ կայացած համաժողովի ծրագիրը հիմնուած էր այն ընդհանուր սկզբունքին վրայ թէ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան նպատակն է թրքական Հայաստանի մէջ քաղաքական եւ տնտեսական ազատութիւն իրագործել յեղափոխութեան միջոցաւ»: **ԴԱՇՆԱԿ**[ցութեան] վերջին համաժողովը կայացած էր Փարիզի մէջ 1933ին, երբ որոշուած էր ստեղծել Գաղտնի Գերագոյն խորհուրդ մը [որուն] կեդրոնատեղին ծանօթ [պիտի ըլլար] միայն խորհուրդի անդամներուն (այս գաղտնի կեդրոնատեղին կը կարծուի որ ժընեւի մէջ է, Զուլցբերիա), եւ կեդրոնական Բիւրօ մը՝ բացայայտ քարոզչութեան համար, որուն համար հիմա ընդհանրապէս կ'ըսուի թէ Գահիրէի մէջ հաստատուած է:

Միջայէլ **ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ**, (Դաշնակ[ցութեան] ներքին խորհուրդին անդամ), գրած է Պատմութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան [գիրքը], որ Փարիզի մէջ հրատարակուեցաւ 1932ին: [Գիրքը] հայերէն է եւ օրինակ մը կը տրուի այս տեղեկագրին հետ քանի որ ան կրնայ հետաքրքրել թրքական կառավարութիւնը: [Գիրքը ստացուեցաւ Փարիզի մէջ նուրբ կապի մը միջոցաւ եւ] [անոր] Ֆրանսերէն կամ անգլերէն թարգմանութեան ոչ մէկ արձանագրութիւն կայ:

Պաշտօնական դաշնակ թերթը «ՅՈՒՍԱԲԵՐ»ն է, Գահիրէ հրատարակող, բայց կան նաեւ աշխարհի տարածքին հրատարակող այլազան հայկական թերթեր, ոմանք հայերէնով եւ ուրիշներ անգլերէնով, որոնք [դաշնակցութեան] տեսակէտերը կը ցոլացնեն, եւ մեծապէս ազդուած են անկէ:

Զօր. Ճէյմս Ճ. **ՀԱՐՊՈՐՏ**, ամերիկեան քոմիսէր, 1919ի խաղաղութեան վեհաժողովին կովկասի մասին տեղեկագրելով, **ԴԱՇՆԱԿ**[ցութեան] մասին նկատառելի ուսումնասիրութիւն ըրած է եւ գրած է թէ «ան բարձրօրէն կազմակերպուած է ամէնուրեք գործիչներով, որոնք տիրական դեր կը կատարեն հայկական ազգային կեանքին մէջ» եւ իրողապէս ներկայիս, **ԴԱՇՆԱԿ**[ցութիւն]ը լաւապէս կազմակերպուած է Ամերիկայի, Եգիպտոսի եւ Սուրիոյ, իսկ մասնաւորապէս Ֆրանսայի մէջ՝ Փարիզի, Լիոնի եւ Մարսէյի:

մէջ: Բայց քիչ կազմակերպութիւն կայ Անգլիոյ մէջ, գլխաւորաբար որովհետեւ այս երկրին մէջ Հայկական Համայնքը փոքր է, կեդրոնացած ըլլալով Լոնտոնի եւ Մանչեսթրի մէջ:

[Լոնտոնի, եւ հասանաբար Անգլիոյ մէջ, Դաշնակ[ցութեան] գլխաւոր գործիչը կը կարծուի ըլլալ Ժիրայն ՄԻՍԱԷԵԱՆ¹², ծնած 28 Ապրիլ, 1899ին, Կոստանդնուպոլիս, ծագումով հայ մը, այժմ քաղաքացիացումը բրիտանական հայատակ մը, (տես հոս օֆիս 598552), որ կը կրէ բրիտանական թիւ 151510 անցագիրը, տրուած 14 Օգոստոս 1933ին. գործի առնումը իբրեւ Իսթըրն Թրէյդ Լիմիթի պաշտօնականատար. 15, Նիւ Սթրիթ, պիշոփսկէյթ, E. C. վկայագիրի թիւ 286914, տրուած 11 Ապրիլ 1934. վաճառականներ, որոնք գլխաւորաբար գորգի գործարք կ'ընեն:]

[ՄԻՍԱԷԵԱՆ կը բնակի թիւ 2 յարկաբաժին, Պետֆորտ համուգ, 393, Բլեփին Դոու, Լոնտոն, S.W.9, ի հաշիւ իր հաստատութեան, կանոնաւորապէս կ'այցելէ Փարիզ, ուր ունի նաեւ եղբայր մը որ կը խմբագրէ եւ կը հրատարակէ «ՅԱՌԱՋ» հայկական օրաթերք մը¹³, որ դաշնակ[ցութեան] տեսակետով տիրապետում է, եւ որուն մնայուն աշխատակից մըն է ՄԻՍԱԷԵԱՆ:]

[Այստեանդերձ,] *ամէնէն ուշագիւր հետազօտութիւնները ձախողեցան ցոյց տալու որ ՄԻՍԱԷԵԱՆ* [բառը փոխարինում է Դաշնակ կազմակերպութիւնը] *պատրաստելու վրայ է մեծ ժողով մը Լոնտոնի մէջ*, [քեւ հաստատեցինք թէ ան միայն վերջերս վերադարձած է Փարիզէն եւ արտասահմանէն կանոնաւորաբար կ'ընդունի թղթակցութիւններ, որոնք իրեն ուղղութիւն կու տան Անգլիոյ հայերուն հետ կապեր պահելու եւ կ'ուրուագծեն հայկական քարոզչութեան այն սկզբունքները զորս ինք հրահանգում է գործադրել այս երկրին մէջ:]

[Հակիրճ՝ ԴԱՇՆԱԿԱՆՆԵՐԸ, ահաբեկիչներ են որոնք կ'ընդդիմանան սովետական իշխանութեան եւ հայերու վրայ թրքական ազդեցութեան: Անոնք կը միտին հաստատել Հայաստանի հանրապետութիւն մը անկախ այս երկու մեծ ուժերէն: Բայց քանի որ Հայկական հանրապետութիւնը այժմ մէկ մասն է Սովետական Միութեան եւ արտաքին գործերու մէջ Թուրքիան բարեկամական է սովետներուն հետ, այս երկու երկիրներէն դուրս հայերը ճեղքում փայտի նման բան մըն են, եւ որպէսզի արգիլեն Սովետական Միութեան կամ թրքական հողամասի վրայ ապրող հայերուն որեւէ արատաւորումը, աշխարհի այլ վայրեր ապրող ոչ-դաշնակ հայերու կողմէ քիչ փորձ կայ այս երկու երկիրներէն մէկումէկը քննադատելու, մինչ ԴԱՇՆԱԿԱՆՆԵՐԸ հաստատամիտ են Սովետական Միութեան թէ Թուրքիոյ դէմ իրենց քննադատութեան մէջ, որ ընդհանրապէս շատ դառն է:]

[Այս յետադարձ ակնարկը կը պատկերացնէ հայ եկեղեցւոյ դիրքը՝ Սովետական Միութեան հայկական համայնքին եւ աշխարհի այլ վայրերու հայ համայնքներուն վերաբերեալ. հայ եկեղեցին Սովետական Միութեան դէմ որեւէ քննադատութեան ձեռնամուխ չ'ըլլար, քանի որ կը համարուի թէ նման արարք մը անմիջապէս պիտի առաջնորդէ սովետական իշխանու-

քեան տակ ապրող հայերու դէմ լուրջ մեղադրանքներու: (Բազմաթիւ հայեր առնչուած են այն «մաքրագործումներ»ուն որոնք վերջերս տեղի ունեցան Սովետական Միութեան մէջ):]

[Այս պատճառաւ,] **ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԸ** ընդհանրապէս կծու թշնամիներ են հայ եկեղեցուոյ առաջնորդող դէմքերուն. հայ եկեղեցուոյ հանդէպ **ԴԱՇՆԱԿ-**
[ցութեան]¹⁴ կողմէ որդեգրուած կեցուածքը եւ գործելակերպը շատ յստակօրէն կ'երեւին այն պարագաներուն մէջ որոնք Լեւոն [Ղեւոնդ] **ԴՈՒՐԵԱՆ** արքեպիսկոպոսին մահուան առաջնորդեցին Նիւ Եորքի մէջ:

ԴՈՒՐԵԱՆ¹⁵ արքեպիսկոպոս քաղաքացիացուած բրիտանական հպատակ մը իր մահուան ատեն, ութ տարի Մանչեսթրի հայոց եպիսկոպոսն էր եւ յետագային հայոց արքեպիսկոպոս եղաւ Նիւ Եորքի մէջ: 1933ին ան առարկան էր դաշնակ կծու վէճի մը եւ **ՀԱՅՐԵՆԻՔ** Պոսթըն՝ Ամերիկա հրատարակուող դաշնակցական առաջնակարգ թերթ մը կող ուղղեց «հաւատարիմ հայերու»՝ «պատժելու» արքեպիսկոպոսը: 3 Օգոստոս 1933ին, Ուեսթպորթ, Մեսէչուսէցի մէջ, ան յարձակումի ենթարկուեցաւ **ԴԱՇՆԱԿ** քանի մը բրիտասարդներու կողմէ, եւ 24 Դեկտեմբեր 1933ին, [եկեղեցական] արարողութեան սկիզբին, երբ Նիւ Եորքի հայկական Սուրբ Խաչ եկեղեցու խորանին կը մօտենար, դաշունահար սպաննուեցաւ: Զերբակալուեցան եօթ անձեր, որոնց բոլորն ալ հպարտօրէն իրենց **ԴԱՇՆԱՔ** ըլլալը յայտնեցին: Անոնց երկուքը յետագային ոճիրով դատապարտուեցան, մինչ հինգը «առնչակից ըլլալու [յանցանքով]» դատապարտուեցան. այս մարդոցմէ ոմանք կարճ ատենէն ազատ արձակուելիք են:

Յունուար 1934ին Նիւ Եորքի մէջ կայացած յիշատակի արարողութեան մը [ընթացքին], **ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԸ** ծանր անկարգութիւն պատճառեցին, զոր ճգմել պէտք եղաւ ոստիկանութեամբ: Աշխարհի զանազան վայրերու մէջ ուրիշներու իրաւունքներու ալ բռնաբարումներ եւս կատարուած են **ԴԱՇՆԱԿՆԵՐՈՒ** կողմէ, եւ կազմակերպութիւնը կը նկատուի այնքան անգութ որքան ներկայիս մարած իտալական Մաֆիա ընկերացութիւնը՝ իր «արեան վրէժ»ի մեթոտներուն մէջ:

Այս պատճառներով, անհաւանական կը թուի որ հայ արքեպիսկոպոս մը Ռումանիայէն Լոնտոն կու գայ **ԴԱՇՆԱԿՆԵՐՈՒ** մէկ հանդիպումին խօսելու:

(բ) Ռումանիոյ մէջ հայ արքեպիսկոպոսը որ հաւանաբար կը նոյնանայ թղթակցութեան մէջ յիշուած Յուսիկ **ԶՈՒԲՐԱԲԵԱՆ** արքեպիսկոպոսին հետ, Յուսիկ **ԶՈՂՐԱՊԵԱՆ** կամ **ԶՈՊՐԱՊԵԱՆ** է. ան շատ ծեր մարդ մըն է եւ անգլերէն չի խօսիր: Ան Յուլիս 1937ին Անգլիա այցելեց, եւ հոս մնաց մինչեւ Օգոստոս 1937ի վերջերը, եւ ներկայ գտնուեցաւ էտիմպուրկի, Սկովտիոյ եկեղեցուոյ, հանդիսասրահին մէջ, 3 Օգոստոսէն մինչեւ 18 Օգոստոս 1937 կայացած Հաւատքի եւ Կարգի երկրորդ Համաշխարհային Խորհրդաժողովին. իրմէ չի սպասուիր որ Անգլիա վերադառնայ մօտ ապագային եւ յայտնի ալ չէ թէ ինք որեւէ ծրագիրներ ունի հոս երբեւէ վերադառնալու:

կատարած հարցուփորձերէս [կը հասկնամ] [բառը փոխարինուած է՝ կը թուի] թէ, **ՉՈՀՐԱՊԵԱՆ** արքեպիսկոպոս որոշ ժամանակ մը բարեկամական էր, իսկ կարգ մը անձեր [ըսին] թէ **ԴԱՇՆԱԿ**ցութեան անդամ էր, բայց հինգ կամ եօթ տարիներ առաջ - երբ Ռուսմանիոյ դաշնակցական խումբը փորձեց իր վերահսկողութեան տակ առնել Ռուսմանիոյ հայ եկեղեցւոյ ֆոնտերը - արքեպիսկոպոսը բանավիճեցաւ իրենց հետ եւ անկից ի վեր [ան] առարկան է կծու քննադատութեան որ գրպարտութեան արշաւի մը կը վերածուի **ԴԱՇՆԱԿ**[ցութեան] ազդեցութեան կամ տիրապետութեան ենթակայ եւ աշխարհի զանազան վայրերու մէջ հրատարակուող հայ լրագիրներու մէջ:

Հաւաստիացուած է [ինծի - կատարեալ անկեղծութեամբ] - որ **ՉՈՀՐԱՊԵԱՆ** արքեպիսկոպոս իսկական վտանգի մէջ է **Լեւոն [Ղեւոնդ] ԴՈՒՐԵԱՆ** արքեպիսկոպոսին կերպով սպաննուելու: Վերջինս սպաննուած էր Նիւ Եորքի մէջ, պարզապէս որովհետեւ **ԴԱՇՆԱԿ**[ցութեան] ընդդիմացած էր:

[Կը կցեմ լուսանկար մը՝ Էտիմայուրկի Հաւատքի եւ Կարգի Խորհրդաժողովին առնուած խմբանկարէ մը վերաբոստադրուած: Մօրուքատը մարդը Ռումանիոյ **ՉՈՀՐԱՊԵԱՆ** հայ արքեպիսկոպոսն է, իսկ թուի մոթթով մարդը Մանչեսթըրի հայոց եկեղեցւոյ Մ. ԻՆՃԵՄԱՆ եպիսկոպոսն է, որ Լոնտոն եկաւ Օգոստոս 1937ին, հանդիպեցաւ **ՉՈՀՐԱՊԵԱՆ** արքեպիսկոպոսին Իսթքըն կայարանը եւ իր հետ ճամբորդեց Էտիմայուրկ:]

[Զգուշութեամբ հետազօտուեցաւ գլխաւոր լուսանկարչական գործակալութիւնները եւ Լոնտոնի լրագիրներու գրասենեակները **ՉՈՀՐԱՊԵԱՆ** արքեպիսկոպոսին աւելի լաւ մէկ լուսանկարը ձեռք ձգելու ճիգով, բայց ապարդիւն: Կարելի կրնայ ըլլալ անհատական լուսանկար մը ստանալ Էտիմայուրկի ՏԸ ՍԲՈՅՍԷՆԻ, գրասենեակներէն, բէն Խորհրդաժողովի տասնհինգ օրերու ընթացքին թերթին սիւնակներուն մէջ երեւցած տեղեկագիրներու շարքին անոնք չիբատարակեցին անոր առանձին լուսանկարը:]

(գ) Մարդը որ կը նշուի իբրեւ «Մ. ԿԱՄՊԵՐԵԱՆ» հաւանաբար կը նոյնանայ Յովհաննէս **ԳԱՄՊԵՐԵԱՆ**¹⁸ հետ, [որ կը բնակի] 6, Լէյտիպարն քրեսթ, Ֆելֆիլտ Մանչեսթըր: ան առեւտուր կ'ընէ իբրեւ Գամպերեան եւ Ընկերութիւն Լիմիթըդ, 21, Չորթըն Փողոց, Մանչեսթըր: մանած բրդեայ թելերու եւ տպագիրերու նաւալին առեւտրականներ՝ որոնց գլխաւոր շուկաները, Սեւ ծովու նաւահանգիստներուն եւ Պալքաններուն մէջ են: [Պրն. Գամպերեան ներկայիս Ռումանիա է՝ եոն ապրող հայոյ մը հետ ամուսնացած իր դստեր այցելութեան]:

ԳԱՄՊԵՐԵԱՆ լաւ ճանչցուած է Մանչեսթրի շրջանին մէջ ուր կ'ապրի աւելի քան երեսուն տարիէ ի վեր, [եւ մինչ հնարաւոր չեղաւ ուղղակի հետազօտել իր նկարագրին մասին,] առեւտրական շրջանակներէ իմացուած է թէ շատ բարձրօրէն դիտուած է ան, համարուած է հայ եկեղեցւոյ «ջերմեռանդ պաշտող» մը եւ նկատուած է իբրեւ լաւ առեւտուր ընող մը: Ան դեկավարն է Մանչեսթրի Հայ Երիտասարդաց Ակումբին եւ նոյնպէս նկատուած է գլխաւոր աշխարհականը այդ շրջանի հայկական համայնքին:

Կրնայ ԴԱՇՆԱԿ [ցական] մը ըլլալ, բայց իր մօտիկ կապը հայ եկեղեցուոյ հետ կը հերքէ այդ եւ կը միտի ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԸ իր դէմ բարկացնելու:

(դ) Որքան որ կարելի եղաւ հաստատել, ԱՆԿԼՕ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՎՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ դադրեցաւ գործել 1923ին: Սկզբնապէս ան կազմուած էր 1878ին, երբ Անգլիա ստորագրեց Կիպրոսի համաձայնագիրը Թուրքիոյ հետ եւ անգլիական մշակութային եւ քաղաքական շրջանակներու մէջ Հայաստանի եւ հայերու հանդէպ լաւ զգացումներ ստեղծելու կը միտէր: Երբ Սեւրի դաշնագիրը կնքուեցաւ Դաշնակից ուժերուն եւ ընկերակից պետութիւններուն եւ Թուրքիոյ միջեւ 10 Օգոստոս 1920ին (այս դաշնագիրը չվաւերացուեցաւ), Թուրքիա համաձայնեցաւ Հայաստանը ճանչնալու իբրեւ «ազատ եւ անկախ պետութիւն», ապա Դաշնակ կուսակցութիւնը եղաւ Հայաստանի կառավարութիւնը: Կարճ ժամանակի ընթացքին հայկական կառավարութեան (դաշնակցական) ներկայացուցիչը, Թուրքիոյ հետ համաձայնութեան մը մտաւ Ալեքսանդրապոլի մէջ, սակայն ասիւք քիչ ետք էրիւ վանի¹⁷ Հայկական հանրապետութիւնը ռուսներուն կողմէ գրաւուեցաւ եւ մաս կազմեց սովետական հողամասին, եւ տակաւին այդպէս է:

Ապա յաջորդեց Լոզանի խորհրդաժողովը որ առաջնորդեց Լոզանի դաշնագիրին, որ ճանչցաւ Հայաստանը իբրեւ Սովետական Միութեան մաս¹⁸:

Սեւրի 1920ի դաշնագրին ժամանակ, դերկոմա Սեւիլ աւ Զելուուտ, ատենապետն էր [ընկերակցութեան], Պրն. Ուալթըր Էլիթ, հիմա սկովտիական հարցերու պետական քարտուղար, եւ հանգուցեալ Կոր եպիսկոպոս, առաջնորդող անդամներն էին ԱՆԿԼՕ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՎՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԵԱՆ, որ այդ ժամանակներուն իր անունը փոխեց ԱՆԿԼՕ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԻ: Լոզանի խորհրդաժողովի արդիւնքներէն ետք, որոշուեցաւ ցրուել Յանձնախումբը քանի որ այլեւս գործ չկար ընելիք:

Ներկայիս, ինչ կը վերաբերի Լոնտոնին, գործօն միակ հայկական կազմակերպութիւնը կը թուի ըլլալ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԿՈՒՄԲը [որուն առաջնորդող անձնատարութիւններն են՝ Արտաշէս Միմաս ԽԱՉԱՏՈՒԹԵԱՆ, քրիտանական հայատակ մը հայկական ծագումով, որ կը բնակի 33D Ռիճընց Փաքթ Ռոտ, N.W., տէրը փոքր տպագրական գործի մը՝ ՏԸ ԱՓՈԼՕ ՓՐԷՍ, 18 Ռէտ Լայըն Փետէյճ, Ռէտ Լայըն Սքուէր, W.C.1. (Սփեշլի պրենչի թղթածրարներ թիւ 301/M.P./1224 եւ 320/G.E.N./288), եւ Պրն. Պ. ԿԻՒՄԻՒՇՏԵԱՆ, 15, Փոքրինսթըլ Ռոտ, Լոնտոն, S.W.15]:

Այս ակումբը առիթներով կը հանդիպի De Vere պանդոկին մէջ, Հայ Սթրիթ, Քենզինկթըն, Լոնտոն, W.8., ճաշկերոյթներ եւ պարահանդէսներ սարքելու համար: Իրենց վերջին ձեռնարկը պանդոկին մէջ տեղի ունեցաւ 1 Սեպտեմբեր 1937ին եւ մօտ վաթսուս անձեր ներկայ էին պատուելու համար երեկոյթին հիւրը, Պրն. [Ռուբէն] Մամուլեան[ը], շարժանկարի եւ թատրոնի հանրածանօթ բեմադրիչը, որ հայկական ծագում ունի: Ակումբը նաեւ պարահանդէսներ կը կայացնէ Քենզինկթըն թաղու հոլի մէջ, եւ մանուկներու հաւաքոյթներ կը կազմակերպուին Մենդեան շրջանին:

Այս ընկերային գործունեություններն են հայ լեզուն ողջ պահել, Լոնտոնի հայերը կազմակերպել եւ հայկական ծագումով մանուկներուն սորվեցնել իրենց ցեղին պատմությունը [ակումբին] [առաջնորդները նաեւ կը յուսան հայերու համար մնայուն կեդրոնատեղի մը հիմնել Լոնտոնի մէջ: Ներկայիս շուրջ 400 սերունդ հաւաքուած է կամ խոստացուած այս նպատակին համար եւ ճիգերը կը շարունակուին օգնութիւն ստանալու Քարմելի Թրասթըն¹ Լոնտոնի մէջ հայ գրականութեան գրադարան մը առաջ բերելու համար]:

Որքան որ Լոնտոնի մէջ մեր հետազոտութիւններէն կարելի եղաւ հաստատել, ներկայիս Անգլիոյ մէջ հրատարակուող հայկական թերթ չկայ, թէեւ տարիներ շարունակ ՄԱՍԻՍ անունով ամսական պարբերաթերթ մը հրատարակուեցաւ [Լոնտոնէն, Արշակ ՄԱՅՐԱՍՏԵԱՆԷԼ² հայ մը, ծնած 13 Սեպտեմբեր 1886ին, Վան, Թուրքիա, այժմ քաղաքացիացուած քրիտանական հպատակ, (տես հոմ օֆիս թղթածրար քիւ 449178), որ կը բնակի 18, Իթրմ վիլլա, Լոնտոն, N.W.3.: Բայց ՄԱՍԻՍ դադրեցաւ հրատարակուելէ Յունւար 1937ին, նեցուկի պակասէն]: [Թերթը] գլխաւորաբար կը միտէր անգլերէն խօսող երկիրներու մէջ ապրող հայերուն տեղեկացնել Սովետական Միութեան Հայկական Հանրապետութեան եւ համայն աշխարհի հայկական համայնքներու գիտութեան եւ մշակոյթին մասին: (օրինակներ կցուած են):

Հայկական (Լորտ Մէլլորդ) Փանտը, 20, Կորտըն Սքուէր, Լոնտոն, W.C.1., գլխաւորաբար կը ձգտի աշխատիլ նոյն հասցէն ունեցող Սէյլ Տը Զիւրըն Ֆանտի ծիրին մէջ, մինչ Ֆրենծ աւ Արմինիա (Հայաստանի բարեկամներ), 47 Վիլթորիա սթրիթ, Լոնտոն, S.W.1., բարեսիրական կազմակերպութիւն մըն է, քուէյթերներուն կողմէ հիմնուած՝ հայերուն աջակցելու համար, բայց իր գործունեությունները կը սահմանափակէ Սուրիոյ [հայերով]: [Այս երկու կազմակերպութիւնները քաղաքական ազդեցութենէ զերծ կը թուին ըլլալ:]

[Այս հարցերուն մէջ հետազոտութիւններուս ատեն ինծի օգնած է Փի. Սի. Էս. ԹՈՒԿՈՒՏ:]

Արթըր Քէյն

Տեղակալ

Յանձնուած. Հէյկըն
Ինստիտուտի

(ստորագրութիւնը անընթեռնելի)
ՍՈՒՓԸՐԻՆԹԵՆՏԸ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Զաւէն Մարրիան «Հայ փիլիսոփայ (1921-1979) (ընդհանուր ակնարկ)», Շիրակ, ԻԳ. տարի, 1980, թիւ 5-8, էջ 29-38:

² Նոյն:

³ F.O. 371/20864/E 6451:

- ⁴ Տիգրան Տիգրանեան, *Անգլիան եւ Հայերը*, Երեւան, 1994, էջ 58-63:
- ⁵ Զաւէն Մարրիբեան, «Թուրքիոյ ներքին գաւառներու հայոց պարտադիր արտագաղթը (1929-1930 թթ.)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Գ. հատոր, 1972, էջ 101-118. Antranik Dakessian, "Armenians in postWWI Turkey", *Haigazian Armenological Review*, vol. 15 (1995), էջ 401-432 & vol. 17 (1997), էջ 127-156; Լեւոն Վարդան, *Հայկական տասնհինգը եւ հայերու լքեալ գոյքերը*, Պէյրուս, 1970, էջ 268-298. F. O. 371/13827, 371/14567, 371/30069.
- ⁶ F.O. 371/20864/E 7557. Տիգրանեան, իր վերոյիշեալ հատորին մէջ կը նշէ Ֆորէյն օֆֆիսի այս արձանագրութիւնը (տե՛ս՝ Տիգրանեան, էջ 58-63):
- ⁷ Նոյն:
- ⁸ Նոյն:
- ⁹ Transcript/translation of the crown-copyright records in the Public Record office, London, appear by permission of the Controller of H.M. Stationery office, F.O. 371/20864/E 7557:
- ¹⁰ Տպագրական սխալ ընդգրային է:
- ¹¹ Կ'ակնարկէ ուումանահայոց թեմի առաջնորդ Յուսիկ արք. Զօհրապեանին (1871-1942): Զօհրապեան արք. զարգացած կղերական մըն էր: Ս. էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանը աւարտելէ ետք, ուսանած է Պերլինի, Հալլէի եւ Լալիցիկի համալսարանները՝ աւարտելով այս վերջինի պատմա-փիլիսոփայական ճիւղը, ապա 1916ին՝ Մոսկուայի համալսարանի իրաւագիտական ճիւղը: Ռումանահայոց թեմի առաջնորդ եղած է 1920-1942ին՝ մինչեւ իր վախճանումը:
- ¹² Պէտք է ըլլայ ժիրալը Միսաքեան: Միսաքեան գորգի վաճառական էր, Բրիտանիոյ մօտ Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան դեսպան Զօր. Յ. Բագրատունիի քարտուղարն էր եւ ՀԾԴի հետ կապ պահողը:
- ¹³ Կ'ակնարկէ Շաւարշ Միսաքեանին:
- ¹⁴ ՀԾԴն կը մեղադրէր համայնավարութիւնը, որ Զեկայի (ապա ՕկֆՈՒ) միջոցաւ, հայ սփիւռքը կը պառակտէր սփիւռքահայ կարգ մը բարձրաստիճան կղերականներու միջոցաւ, եւ անպակաս էին անուանարկումներ եւ միջադէպեր: Կը նշենք Յունաստանի հայոց առաջնորդ Կարապետ արք. Մազլումեանի, ամերիկահայոց առաջնորդ Ղեւոնդ արք. Դուրեանի եւ Իրաքի հայոց առաջնորդ Ռուբէն արք. Մանասեանի պարագաները: Այս մասին հրատարակուած է ու տակաւին կը հրատարակուի բաւական շատ բան, օրինակ՝ Ա. Պարտիգեան, *Հայ եկեղեցւոյ տագնապը եւ անոր պատասխանատուները*, Պոստոն, տպարան Հայրենիք, 1938, էջ 85-106, 179-216, 220-269, 307-357, 371-384. K. S. Papazian, *Patriotism Perverted: A Discussion of the Deeds and Misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the So-called Dashnagtzoutune* (Boston: Baikar Press, 1934), էջ 57-65; Sarkis Atamian, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict* (New York: Philosophical Library, 1955), էջ 358-375, 424-440; Archbishop Mesrob Ashjian, *The Armenian Church in America* (New York: Armenian Prelacy, 1995), էջ 25-31; Zakian, *The Torch Was Passed*, էջ 27-35; Arpena S. Mesrobian, "Like One Family": *The Armenians of Syracuse* (Ann Arbor, Michigan: Gomidas

Institute, 2000), էջ 135-153, 183-190; Jenny Phillips, *Symbol, Myth, and Rhetoric*, էջ 121-134, 211, 222-223.

- 15 Ղեկնողին անգլերէնն է Leonce: Բնագրին մէջ գրուած է Leon, որ կը վերածուի Լեւոնի: Յստակ է սակայն որ ակնարկութիւնը կ'երթայ Ղեկնող արք. Դուրեանի (1879-1933): Պոլիս ծնած եւ Արմաշի դպրեմանքը ուսանած այս կղերականը շրջան մը եղած էր նաեւ Մանչեսթրի Հայոց Հոգեւոր Հովիւ: Այդ շրջանին ստացած էր բրիտանական հպատակութիւն: Դուրեան արք. իր անունը անգլերէնով միշտ գրած է Leon:
- 16 Թովհանէս Գամբերեան (Քամփերեան) Մանչեսթրի ազգայիններէն եղած է, եւ պատասխանատուններէն Մանչեսթրի Հայ Երիտասադաց ակումբի: 1919-1926՝ եղած է Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ՝ հիւպատոսի պաշտօնով:
- 17 Ըսել կ'ուզէ Երեւան:
- 18 Լոզան չլիշատակեց «Հայաստան» բառը: Հայաստան մաս կազմած էր Խ. Միութեան իբրեւ Անդրկովկասեան Խորհրդային Դաշնակցային Ընկերվարական Հանրապետութեան մէկ միաւորը՝ 30 Դեկտեմբեր 1922ին: Խ. Միութիւն չէր գտնուեր Լոզանի դաշնագիրը ստորագրող կողմերուն մէջ, թէեւ Զիլերինի գլխաւորութեամբ Խորհրդային պատուիրակութիւն մը Լոզան գտնուած էր նեղուցներուն եւ Սեւ ծովեան հարցերու կապակցութեամբ բանակցութիւններուն մասնակցելու:
- 19 Արշակ Սաֆրաստեան Լոնտոնի Հայկական Բիւրոյի տեղեկատու գրասենեակին մէջ փոխարինած է Արամ Ռաֆֆին 1919ին՝ այս վերջինին մահէն ետք: ՌԱԿի անդամակցած է, յետագային հեռացուած կուսակցութիւնէն: Եղած է բրիտանական կայսրութեան պաշտօնեայ:

A CONFIDENTIAL BRITISH REPORT
GIVEN TO TURKEY ABOUT ARMENIAN AFFAIRS IN 1937
(Summary)

ZAVEN MESSERLIAN

22 years after the beginning of the Armenian Genocide, on November 2, 1937, Turkey, through the person of Hikmet Anli of the Turkish Embassy in London requested from the British authorities information about: the Armenian Revolutionary Federation's (Dashnaktsutiun's) proposed meeting in London; the visit of the Armenian prelate of Romania Archbishop Housik Zohrabian to Great Britain; Mr. Kamberian; the Anglo-Armenian Friendship Society. The London Metropolitan Police prepared a report dated December 9, 1937 giving satisfaction to the Turkish Government's inquiries.

The report is given in full for the first time.